

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Օսմանյան կայսրությունում կիրառվող պետական ջարդարարական քաղաքականության հետևանքով հայոց դարավոր ազատագրական շարժումը XIX դարի 80-ական թվականների կեսերին բարձրացավ որակական նոր աստիճանի՝ ազգային հեղափոխության: Պայքարի ղեկավարությունը ստանձնեցին նոր ձևավորվող ազգային կուսակցությունները, որոնք, չնայած ծրագրային, գաղափարական տարբերություններին, հետապնդում էին նույն գործնական նպատակը՝ թուրքական բռնակալությունից Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը:

Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի՝ դարերով խավարի մեջ կորած գյուղերում և քաղաքներում հիմնվում էին ազատագրական գաղտնի խմբեր, ստեղծվում էին կուսակցական տեղական կազմակերպություններ: Տարբեր երկրների հայ համայնքներում կազմակերպվում էին կամավորական ջոկատներ, որոնք անցնում էին Արևմտյան Հայաստան՝ աջակից լինելու տեղի հայության պայքարին:

Հայկական հեղափոխությունն ընթանում էր ներքին ու արտաքին խիստ աննպաստ պայմաններում: Եվրոպական տերությունները և Ռուսաստանը Հայկական հարցը դիտում էին սուկ իբրև օսմանյան պետության ներքին գործերին միջամտելու, այնտեղ սեփական ազդեցության ոլորտներն ընդլայնելու միջոցներից մեկը:

Հայ ժողովրդի տարանջատվածությունը, նրա նկատմամբ թուրքերի, քրդերի ու չերքեզների կողմից կատարվող հալածանքները, հարստահարումներն ու ջարդերը, մուսուլման հոծ բնակչությամբ շրջապատված լինելը, կողքին հավատակից կամ բախտակից հարևան չունենալը հայության համար համարյա անկարելի էին դարձնում համազգային ազատագրական պատերազմի հնարավորությունը: Բնաջնջման ենթարկվող ազգին կյանքը ստիպում էր ընտրել թուրքական անարգ բռնակալության դեմ դաժան պայքարի ուղին:

ԱՐՄԵՆԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ձևավորումը: Հայ իրականության մեջ առաջին գաղտնի հեղափոխական կուսակցությունը ծնունդ առավ Վանում 1885 թվականին: Կուսակցության ստեղծման գործում վճռական դեր խաղաց տարագրության մեջ գտնվող նշանավոր ազգային գործիչ Մկրտիչ Փոքրուզայանը: Նա Մարսելում (Ֆրանսիա) հրատարակում էր Արմենիա անունով թերթը, որի առաջադիմական գաղափարները թափանցում էին Վան և մեծ ոգևորություն առաջացնում հեղափոխական տրամադրություններով տոգորված տեղի երիտասարդ մտավորականության շրջանում: Գաղտնի հանդիպումների նախաձեռնող դարձան Մկրտիչ և Գրիգորիս Թերլեմեզյան եղբայրները, որոնց այգում (հնձանում) ողջ տարվա ընթացքում տեղի էին ունենում գաղտնի հանդիպումներ: Այս հավաքների արդյունքում 1885 թ. աշնանը հիմնադրվեց Արմենական կուսակցությունը: Կազմակերպությունն իր անունը վերցրեց Արմենիա թերթից՝ դրանով իսկ ցուցադրելով համերաշխությունն նրա քարոզած գաղափարներին: Հիմնադիր ժողովին մասնակցում էին Ղևոնդ Խանջյանը, Գրիգոր Աճեմյանը, Գրիգորիս և Մկրտիչ Թերլեմեզյանները, Ռուբեն Շատվորյանը, Գրիգոր Պյոզիկյանը (Շիկահեր), Գևորգ Օսյանը, Մաքնոս Բարուքյանը և Գարեգին Բաղեշյանը: Հետագայում կուսակցությանն անդամագրվեցին Արմենակ Եկարյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Հայրապետ Չանիկյանը, Արմեն Շիտանյանը, Արտակ Դարբինյանը, Միքայել Նաթանյանը և ուրիշներ: Հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց կուսակցությունը դարձավ Վասպուրականի առաջատար հեղափոխական ուժը:

բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը: Արմենական կուսակցության ծրագիրը ձևավորվեց գործունեության առաջին տասնամյակի ընթացքում: Պատմագրության մեջ հաճախ փորձեր են արվել կազմակերպության ծրագիր համարել զանազան հրապարակումներ (օրինակ՝ Ռ. Պատկանյանի «Վարդապետարան Հայաստանի ազատության» զրուցարանը): Բայց

իրականում Արմենական կուսակցությունն ունեցել է սեփական ծրագիր՝ կազմված յոթ մասից: Կազմակերպության նպատակն էր՝ «հեղափոխությամբ հայ ժողովրդի համար ձեռք բերել իրեն ազատ կառավարելու իրավունք, որով միայն նա կկարողանա մարդավայել ապրելու միջոցներ ունենալ և դրանք գործադրել ժամանակի պահանջների համեմատ»:

Քանի որ տվյալ ժամանակաշրջանում արմենականները հնարավոր չէին համարում օսմանահպատակ ժողովուրդների միջև համերաշխության հաստատումը, ուստի շեշտում էին ներազգային համերաշխության գաղափարը: Ծրագրում նշվում էր. «Կազմակերպությունն իր ջանքերն ամփոփում է հայ ազգի տարբեր հատվածների մեջ, առանց դավանանքի խտրության, իր ուժերը չի ցրում հարևան ազգերի մեջ հեղափոխական շարժումներ առաջացնելու համար՝ զգալով որ հայ ազգի և մյուս ցեղերի միջև զարգացման, աշխարհայացքների և պահանջների մեծ տարբերություններ կան, որով հայ ազգի հեղափոխական շարժումը կարող է դանդաղել և թուլանալ»:

Նպատակին հասնելու խնդիրներ էին դիտվում՝ ազատագրական պայքարին նվիրված հայրենասերների միավորումը, ժողովրդի կազմակերպումը, նրա մեջ հեղափոխական գաղափարների տարածումը: Դրանք իրականացվելու էին գրավոր և բանավոր քարոզչության, կրթական համակարգի վրա ներազդելու միջոցով, ինչպես նաև՝ անձնական օրինակով:

Հատկապես կարևորվում էին ժողովրդական լայն զանգվածների մեջ ինքնապաշտպանության գաղափարի արմատավորումը, ինքնապաշտպանական խմբերի կազմակերպումը և ժողովրդի զինմանն ուղղված աշխատանքները: Ծրագրում շեշտվում էր, որ հեղափոխության դիմելու համար անհրաժեշտ են արտաքին նպաստավոր պայմաններ: «Մասնակի և տկար ուժերի շարժումները, ցույցերը բացառիկ հանգամանքներից դուրս ընդունելի չեն, ընդհակառակը՝ վնասակար են», - ասված էր կուսակցության ծրագրում:

Կուսակցության կառույցը հնարավորինս հարմարեցված էր օսմանյան իրականությանը: Արմենականները բաժանվում էին գործուն և օժանդակ անդամների: Գործուն էին համարվում այն անդամները, որոնք ընդունում էին կուսակցության կանոնները, ենթարկվում կուսակցական կարգապահությանը, բարեխղճորեն վճարում անդամատուրքը: Օժանդակ անդամները կազմակերպությանը ցուցաբերում էին բարոյական և ֆինանսական աջակցություն: Սկզբնական բջիջը խումբն էր:

Կուսակցության ղեկավարությունն իրականացնում էին կենտրոնական մարմինը, շրջաններում՝ տեղական կոմիտեները: Կուսակցության՝ Վասպուրականից դուրս գործող կոմիտեները շուրջ երեք անգամ քիչ անդամատուրք էին վճարում Կենտրոնական մարմնին՝ հնարավորություն ստանալով ավելի շատ միջոցներ հատկացնել Երկրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործին: Կարևորագույն դերակատարում ունեին շրջանային հատուկ կոմիտեները, որոնք զբաղվում էին ժողովրդին զինելու, ինքնապաշտպանական խմբեր կազմելու, լրացուցիչ մարտական անդամատուրք էր հավաքելու աշխատանքներով: Կուսակցության ծրագիրը կարող էր փոփոխվել շրջանային հատուկ կոմիտեների ներկայացուցիչների ձայների մեծամասնության դեպքում: Արմենականները ընդունելով «Արմենիա» թերթի խմբագրության գաղափարները՝ այնուհանդերձ այն չէին ճանաչում որպես պաշտոնաթերթ:

գ. Գործունեությունը: Արմենական կուսակցության հիմնադրումից որոշ ժամանակ անց մասնաճյուղեր կազմակերպվեցին Վասպուրականում, Մուշում, Բիթլիսում, Տրապիզոնում և Կ. Պոլսում: Աստիճանաբար կուսակցության տեղական կազմակերպություններ հիմնվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանի մյուս շրջաններում, Կովկասում, ինչպես նաև Բուլղարիայում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում: Բավականին կենսունակ էին հատկապես Թավրիզի և Սալմաստի մարմինները: Կուսակցության անմիջական նպատակը Վասպուրականի հայ բնակչությանը զինելն էր: Շեշտը դրվում էր հատկապես քրդական ավազակախմբերի հարստահարումներից պաշտպանվելու, գյուղական համայնքների կարողության ուժեղացման վրա: Ջենքը Արևմտյան Հայաստան էին փորձում

անցկացնել հիմնականում Պարսկաստանից՝ աննկատ, առանձին անհատների կամ զինատար խմբերի միջոցով:

Ժամանակին թուրքական մամուլում լայն արձագանք գտավ Վանի մոտակայքում՝ Բաշկալեյում, տեղի ունեցած ընդհարումը թուրք զինվորների և արմենական զինված խմբի միջև: Երեք հոգուց կազմված խումբը (Կարապետ Գուլակսյան, Հովհաննես Ագրիպասյան, Վարդան Գոլոշյան) Պարսկաստանից անցնում էր Վան: Բախման ժամանակ զոհվում են նրանցից վերջին երկուսը, որոնց մոտ գտնում են Մկրտիչ Փորթուգալյանի և Լոնդոնի ընկերներից առաքված նամակներ, հեղափոխական կուսակցության գոյությունը փաստող այլ տվյալներ:

Չնայած նման միջադեպերին՝ 1885-1890-ական թթ. ընթացքում կուսակցության փաստացի ղեկավար Մկրտիչ Ավետիսյանին ընդհանուր առմամբ հաջողվում է առանց ցուցադրական ելույթների, նպատակաուղղված աշխատանքով Վան քաղաքում և Վասպուրականի գյուղերում ստեղծել փոքրաքանակ, բայց կարգապահ ու մարտունակ կազմակերպություն: Այդ շրջանում միայն ծայրահեղ դեպքերում էին արմենականները դիմում ահաբեկչական քայլերի կամ ֆիդայական կոիվների:

Արդեն 1890-ականների սկզբներին, ըստ որոշ տվյալների, լայն աշխատանքներ էին կատարում Նիկոմեդիայի, Պարտիզակի, Ատաբազարի մասնաճյուղերը: Վանում և Շատախում գործում էին ինսուրնից ավելի մարտական խմբեր: Թավրիզից և Սալմաստից բացի Պարսկաստանում ակտիվ գործունեության մեջ էին նաև Հաթթվանի, Փայաջուկի, Ուրմիայի, Խոյի խմբերը: Երկրում օգտակար աշխատանք էին ծավալել նաև արմենական կանայք: Ժողովրդական քարոզիչներ էին ուսուցչուհի Եղիսաբեթ Կոնդակչյանը և Սարինա Չարուխյանը:

Բայց կազմակերպության աստիճանական հզորացման, ժողովրդի մեջ թափանցելու, նրան նախապատրաստելու բնականոն աշխատանքները մի քանի տարի անց հանդիպեցին լուրջ փորձությունների: Աբդուլհամիդյան վարչակարգը արևմտահայության մասնակի ջարդերի քաղաքականությունից 1890 թվականից սկսեց անցնել նրա ֆիզիկական ոչնչացմանը: Կազմվեցին քրդական համիդիե՝ կոչվող սպառազեն գնդեր, Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի հայաբնակ բոլոր գյուղերն ու քաղաքները ընկղմվեցին զանգվածային կոտորածների, հալածանքների ու բռնությունների անընդհատ և տարիներ տևող մղձավանջի մեջ: Առաջին և առավել ծանր հարվածը հասցվում էր ազատագրական շարժման կենտրոններին՝ Սասունին, Զեյթունին, Վանին: Այս ամենը արմենականներին ստիպում էր հետնել 1890-ական թվականներից երկրում զինված պայքար սկսած հնչակյան ու դաշնակցական կազմակերպությունների օրինակին և մարտական գործուն ինքնապաշտպանական կոիվների դուրս գալ հատկապես Վասպուրականում: Վանի նշանավոր կոիվների նախօրյակին Մկրտիչ Ավետիսյանի, Վանի հնչակյան և դաշնակցական կազմակերպությունների ղեկավարներ Մարտիկի (Մարտիրոս Սարուխանյան) և Պետոյի (Ալեքսանդր Պետրոսյան) ջանքերով հայ հեղափոխական կուսակցություններն իրենց ուժերը միավորեցին արհավիրքին միասնաբար դիմադրելու համար:

1896 թ. հունիսին, շուրջ երկու տարվա նախապատրաստական աշխատանքից հետո, օսմանյան կառավարությունը ձեռնարկեց Վանի հայ բնակչության ոչնչացման փորձ: Մի կողմ դնելով տարաձայնությունները՝ հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարները ընդհանուր ճակատ ստեղծեցին և հաջողությամբ կազմակերպեցին քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանությունը: Ի դեպ, այս դիմադրության շնորհիվ էր, որ կասեցվեց համատարած ջարդերի ալիքը Վասպուրականում: Ցավոք, Վանի ինքնապաշտպանական ուժերը Պարսկաստան անցնելու ճանապարհին, Ս. Բարթոլոմեոս առաքյալի վանքի մոտերքում ենթարկվեցին թուրքական կանոնավոր բանակի և քրդական անկանոն հեծելազորի դավադիր հարձակմանը ու խժոժություններին և լիովին ոչնչացան: Առավելապես ծանր էին արմենականների կորուստները: Կուսակցության՝ տարիների ջանքերով ստեղծած մարտական ջոկատների, նրա նվիրված անդամների մեծագույն մասը զոհվեց:

1896 թվականը շրջադարձային եղավ արմենականության համար: Ղեկավարների մեծ մասից զրկված կուսակցությունը այդ ժամանակվանից սկսած՝ աստիճանաբար կորցրեց իր ուժն ու դիրքերը: Գնալով նոսրացող շարքեր և հեռանկարի անորոշություն - այսպիսին էր կազմակերպության վիճակը XX դարի նախաշեմին:

Այդ բախտորոշ ժամանակում Մկրտիչ Ավետիսյանին փոխարինեց Եղիշե Կոնդակչյանը, որը, դառնալով արմենականների ղեկավար, մեծ ջանքեր գործադրեց վերակազմակերպելու կուսակցությունը: Նրա հետ եռանդուն աշխատանքի էին լծվել 1897 թ. բանտերից ազատված Արմենակ Եկարյանը, Գրիգոր Պետրիկյանը (Շիկահեր), Ղևոնդ Խանջյանը, Միքայել Նաթանյանը և ուրիշներ:

Վանի 1896-ի դեպքերից հետո արմենականները նույնպես խորապես համոզվեցին, որ հայությունն իր հույսը պիտի կապի միայն իր հավաքական ուժի հետ: Ղեկավարներից ոմանք թերևս ինչ-որ չափով բացառություն էին համարում Ռուսաստանը: Ժողովներից մեկում հանդես գալով զեկուցումով՝ Ղևոնդ Խանջյանն ասում էր. «Հայկական ջարդերը հաստատեցին, թե եվրոպական պետություններու հակամարտությունները չեն թույլատրել, որ մենք անոնց աջակցության վրա հույս ունենալով՝ արկածախնդրություններ անենք: Եթե մենք հույս պետք է ունենանք օտար որևէ պետության վրա, ապա այդ հույսը միայն կարող ենք կապել մեր դրացի Ռուսաստանի հետ»:

Բայց գործադրած ջանքերը բավարար չէին արմատապես վերակառուցելու կուսակցությունը: Թեև դեպքից դեպք տեղի էին ունենում խմբերի ու խմբապետների ժողովներ, բայց դրանք այլևս չունեին նախկին նշանակությունը: Կանգ էին առել ժողովրդին զինելու աշխատանքները, չկային անհրաժեշտ նյութական միջոցներ:

Այսպիսով, Արմենական կուսակցությունը հանդիսացավ հայրենիքում հիմնված առաջին հեղափոխական կուսակցությունը, որը խոր հետք թողեց հայ ազատագրական պայքարի պատմության մեջ: Լինելով Արևմտահայաստանի ժողովրդական լայն զանգվածների շահերի արտահայտիչ՝ արմենականները շեշտադրումը կատարում էին արևմտահայությանը ապագա զինված հեղափոխության նախապատրաստելու, նրա մեջ ազգային-հայրենասիրական զգացումներ ներարկելու վրա: Արդուլհամիդյան ջարդարարական քաղաքականությունը, արևմտահայության ֆիզիկական ոչնչացման հեռանկարը, բնականաբար, օրակարգի խնդիր դարձրին անմիջական զինված պայքարի կազմակերպման հարցը: Բայց կրած ծանր հարվածների պատճառով արմենականները աստիճանաբար ազատագրական գոյամարտի դրոշը զիջեցին մյուս ազգային կուսակցություններին՝ միշտ հավատարիմ մնալով համազգային ընդհանուր ճակատ կազմակերպելու և հախուռն գործողությունները մերժելու մարտավարությանը:

ՀՆՉԱԿՑԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ձևավորումը: Հայ ազգային հեղափոխական երկրորդ կազմակերպությունը՝ Հնչակյան կուսակցությունը, հիմնվեց 1887 թվականին Ժնևում: Հիմնադիրները Եվրոպայում ուսանող ռուսահայ երիտասարդներ էին՝ դաստիարակված ռուսական հեղափոխական գաղափարների ազդեցությամբ և իրենց նվիրաբերած Արևմտահայաստանի ազատագրության գործին:

Սկզբնական շրջանում Փարիզի, Ժնևի, Մոնպելիեի, Եվրոպական մյուս կրթական կենտրոններում ուսանող հայ երիտասարդների համար հեղափոխական ուղեցույցի դեր էր կատարում Մ. Փորթուգալյանի «Արմենիան»: Գաղափարական համախմբման ընթացքում, սակայն, շուտով սկսեցին երևալ լուրջ տարաձայնություններ Փորթուգալյանի և հեղափոխական ավելի արմատական կազմակերպություն հիմնել փորձող ուսանողների միջև: Փարիզում հումանիտար կրթություն ստացող և «Արմենիային» թղթակցող արմատական երիտասարդներից մեկը՝ Ավետիս Նազարբեկյանը (Նազար-Բեկ), 1886 թ. ամռանն իր հարսնացուի՝ Մարիամ (Մարո) Վարդանյանի հետ ուղևորվեց Ժնև՝ նպատակ

ունենալով տեղում աշխատանքներ ծավալել մարքսիստական ուղղվածությամբ կուսակցություն ստեղծելու համար: Մարոն արդեն այդ շրջանում ուներ հեղափոխական գործունեության որոշակի փորձ: Ս. Պետերբուրգում ուսանելու տարիներին նա մասնակցել էր ռուսական հեղափոխական գաղտնի խմբակներից մեկին և գտնվում էր մարքսիստական գաղափարների ազդեցության ներքո: Ժնևյան հանդիպումների ընթացքում բարձրացվում էր Արևմտահայաստանի ազատագրմանը նվիրված հեղափոխական կուսակցության ստեղծման անհրաժեշտության հարցը: Նախատեսվում էր ստանալ Փորթուգալյանի հավանությունն ու աջակցությունը և բոլոր կարող ուժերը համախմբել «Արմենիայի» շուրջը: 1886 թ. ամռանը Ավ. Նազարբեկյանը նույն հարցի մասին նամակ է առաքում Փորթուգալյանին և ստանում բացասական պատասխան: «Արմենիայի» խմբագիրը մասնավորապես նշում էր, որ արդեն գործում է համահայկական կազմակերպություն՝ նկատի առնելով 1889 թ. իր հիմնադրած «Հայոց հայրենասիրական միությունը», որն ունենալով ընդամենը կրթական չափավոր ծրագիր, չէր կարող կազմակերպորեն աղերսվել հեղափոխական բնույթի գործունեության հետ: Դա էր պատճառը, որ արդեն 1886 թ. ամռան վերջերին Ժնևում ձևավորվեց հեղափոխական մի խմբակ հետևյալ կազմով՝ Ավետիս Նազարբեկյան, Մարո Վարդանյան, Գաբրիել Կաֆյան, Ռուբեն Խանազատ, Գևորգ Ղարաջյան և Քրիստափոր Օհանյան: Կուսակցության ստեղծման գաղափարով սկզբում ոգևորված մյուս երիտասարդները՝ Մատթեոս Շահազիզյանը, Պողոս Աֆրիկյանը, Մկրտիչ Մանուչարյանը, Նիկոլայ Մատինյանը տարբեր պատճառներով հրաժարվեցին խմբակին մասնակցելուց:

Ձևավորված խմբակը հրապարակավ խզեց հարաբերությունները Փորթուգալյանի հետ և սկսեց լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացնել սեփական թերթ ունենալու համար: 1887 թ. օգոստոսին, բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով, Ժնևում հիմնվեց հեղափոխական կուսակցություն, որը միայն 1890 թ. ստացավ Հնչակյան անվանումը: Կուսակցության 7 հիմնադիր անդամներն էին՝ Ավետիս Նազարբեկյանը, Մարո Վարդանյանը, Գևորգ Ղարաջյանը, Ռուբեն Խանազատը, Քրիստափոր Օհանյանը, Գաբրիել Կաֆյանը և Լևոն Սարգսյանը: Կուսակցության պաշտոնաթերթը «Հնչակն» էր, որի անունը հերցենյան նշանավոր «Կոլկոլի» թարգմանությունն էր և հուշում էր խնդիրների այն բեռը, որ իր վրա էր վերցնում խմբագրությունը:

բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը: Հնչակյան կուսակցության ձևավորման վրա մեծ ազդեցություն գործեցին ռուսական հեղափոխական, միջազգային սոցիալիստական և անարխիստական ուսմունքները, ազգային-ազատագրական շարժումներին բնորոշ գաղափարները: Հնչակյան կուսակցությունը կյանքի կոչվեց նախ և առաջ բնաջնջվող արևմտահայությանը սատարելու, նրան զինված պայքարի առաջնորդելու նպատակադրումով: Նորաստեղծ կազմակերպության կորիզը, ինչպես նշվեց, դաստիարակված էր եվրոպական հեղափոխական գաղափարների ոգով: Հատկապես վճռական նշանակություն էր ունեցել ռուսական նարոդնիկական միտքը: Պայքարի մարտավարական մեթոդների, կազմակերպության կառուցվածքի ընտրության խնդիրներում վճռական էր «Նարոդնայա վոյայի» և բալկանյան հեղափոխական կազմակերպությունների ունեցած ազդեցությունը: Ժնևյան խմբակը սերտ հարաբերություններ է հաստատում ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի հեղինակություններից՝ Գ. Պլեխանովի, Վերա Ջասուլիչի և նշանավոր այլ գործիչների հետ: Հնչակյան կուսակցության գաղափարախոսությունն, այդպիսով, իր մեջ ներառում էր և՛ ազատագրական հեղափոխական պայքարին հատուկ նպատակադրումներ, և՛ մարքսիստական-սոցիալիստական գաղափարներից բխող սկզբունքներ: Ծրագրի նախնական տարբերակը, ըստ Ռ. Խանազատի, կազմվեց Մարո Վարդանյանի, Ավետիս Նազարբեկյանի, Գևորգ Ղարաջյանի համատեղ ջանքերով և հետագայում ամբողջանալով՝ ընդունվեց իբրև պաշտոնական փաստաթուղթ:

Ծրագիրն ընդգրկում էր կուսակցության հեռավոր և մոտակա նպատակները: Հեռավոր նպատակը հիմնավորում էր հայկական հասարակության մեջ սոցիալիստական հարաբերությունների հաստատման անհրաժեշտությունը: Շեշտված էր փոքրամասնության կողմից մեծամասնության շահագործման վրա հենված հասարակարգի փլուզման

անխուսափելիությունը: Հին համակարգը փոփոխելու անհրաժեշտ պայման էր դիտվում սոցիալիստական հեղափոխությունը: Նոր հասարակությունը հենվելու էր սոցիալիստական իրավակարգի և տնտեսական արդարության սկզբունքների վրա: Որպես հեռավոր նպատակ, ծրագիրը հստակորեն սահմանում էր «սոցիալիստական հասարակական կազմակերպության իրագործումը հայության մեջ»:

Մոտակա նպատակը ձևակերպված էր սոցիալ-դասակարգային և ազգային-ազատագրական միահյուսված շեշտադրումներով: Հիմնական խնդիրը համարվում էր պայքարը Թուրքահայաստանի, Ռուսահայաստանի և Պարսկահայաստանի հայկական տարածքներում անկախ հայկական պետության հիմնումը: Այլ խոսքով՝ հայ քաղաքական մտքի պատմության մեջ առաջին անգամ սահմանվում էր Հայկական հարցը որպես հայրենիքի ամբողջական տարածքում անկախ պետություն ստեղծելու խնդիր: Միաժամանակ ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է «կռիվ մղել միապետական կարգերը տապալելու համար և դրանք փոխարինել հանրային, ռամկավարական, սահմանադրական կարգերով»: Դա, ծրագրի տրամաբանությամբ, կուսակցությանը հնարավորություն կտար ներառվել օսմանյան և ռուսական բռնակալությունների դեմ մղվող ընդհանուր ճակատի մեջ՝ հայ ժողովրդի ազատագրման խնդիրը կապելով այդ երկրներում ընթացող հեղափոխական գործընթացների հետ:

Հայկական միասնական պետության կերտման առաջին քայլը համարվում էր Թուրքահայաստանի ազատագրումը: Ծրագրում նշված էր, որ «պետք է բռնի կերպով կերպարանափոխել, հեղաշրջել ներկա հասարակական կազմակերպությունը Թուրքաց Հայաստանում, կռիվ մղելով թուրք տերության դեմ՝ ժողովրդային ընդհանուր ապստամբության միջոցով»: Ծրագիրը թուրքահայ ժողովրդի դատի լուծումը կապում էր ազգային անկախ գոյության հետ՝ շեշտելով, որ «հայ ժողովրդի ու Հայաստանի ճակատագիրը միանգամից ընդմիջտ պետք է զատվի Թուրքական կայսրության ճակատագրից, ըստ որում, պատմական պահանջ ու անհրաժեշտություն է ներկայանում հայ ազգային անկախությունը, որն էլ այդպիսով կազմում է մոտակա նպատակի մի հիմնական մասն ու առաջին պայմանը»: Ծրագիրն ապագա հայկական պետության համար նախատեսում էր ամենալայն ժողովրդավարական կարգեր՝ ուղիղ և գաղտնի ընտրություն, խղճի, խոսքի, կազմակերպվելու ազատություններ, տեղական, համայնքային ինքնավարություններ և այլն:

Հեղափոխական պայքարում կուսակցությունն ընդունում էր հետևյալ առաջնահերթությունները՝

ա. Պրոպագանդա, որը տարվելու էր ժողովրդի մեջ զանգվածներին կուսակցության հետապնդած նպատակները, օսմանյան բռնատիրությունը հեղափոխական ճանապարհով տապալելու անհրաժեշտությունը բացատրելու համար:

բ. Ազիտացիա, որը ներառելու էր ժողովրդին ոտքի հանելու ու ոգևորելու, հայրենիքի ազատագրության խնդիրը հասարակության լայն շրջաններին պարզաբանելու աշխատանքներ: Պայքարի ձևերից էին զանազան ցույցերը, բարենորոգումների պահանջը, ծանր հարկերի դեմ ուղղված ելույթները և այլն:

գ. Տեռոր, որը համարվում էր ժողովրդի ոգին բարձրացնելու, բռնակալությանը հարվածելու և հայությանը պաշտպանելու ազդու լծակ: Տեռորը և ասպատակային գնդերի կազմումը համարվում էին հեղափոխական կազմակերպության պայքարի կարևոր զենքերը և դիտվում իբրև կուսակցության՝ ընդհանուր ապստամբության կազմակերպման անհրաժեշտ միջոցներ: Տեռորը ուղղվում էր ինչպես արտաքին թշնամու, այնպես էլ ազգային շահը դավաճանողների, հայ լրտեսների դեմ:

Ծրագրում որոշակի տեղ էր հատկացվում մեծ տերությունների՝ Հայկական հարցի նկատմամբ գրաված հայամետ դիրքին, թեև շեշտվում էր, որ ժողովուրդն ինքը պետք է կռի իր ազատությունը: Մասնավորապես, ընդհանուր ապստամբության համար խիստ կարևորվում էր միջազգային նպաստավոր իրավիճակի առկայությունը: Նման բարենպաստ պահ էր համարվում Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ:

Հնչակյան կուսակցությունը և՛ ծրագրային փաստաթղթերում, և՛ գործունեության ընթացքում ընդունում ու անհրաժեշտ էր համարում նաև Օսմանյան կայսրության ճնշված ժողովուրդների (քրդեր, ասորիներ) հետ համագործակցության և հակասուլթանական ճակատ կազմելու հարցը:

Ծրագրում խնդիր էր դրվում ստեղծել խմբեր գյուղացիներից, բանվորներից, ինչպես նաև ասպատակային կամ մարտական խմբեր՝ ամենատարբեր խավերից: Ենթադրվում էր, որ հաղթանակից հետո գյուղացիներից ու բանվորներից կազմված խմբերը վճռական դեր են խաղալու պետության կառուցման գործում:

Կուսակցությունն իր կառույցով կենտրոնացված կազմակերպություն էր, որը ղեկավարվում էր կենտրոնական գործադիր կոմիտեների կողմից:

Կուսակցության ամրապնդման, Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում նրա ճյուղավորվելու ընթացքում կառույցի ձևը բավականաչափ փոփոխությունների ենթարկվեց: Անփոփոխ (մինչև 1896 թ. պառակտումը) մնաց դեմոկրատական-կենտրոնացվածության սկզբունքը և պաշտոնաթերթի շուրջ համախմբված Կենտրոնի ղեկավար դերի դրույթը:

Այսպիսով, ի սկզբանե հնչակյան ծրագիրն ու գաղափարախոսությունն ունեին որոշակիորեն տարբերակվող ազգային և սոցիալական շերտեր: Հեղափոխության զարգացման և ջարդերի ահագնացող վտանգի պայմաններում ավելի ու ավելի էր հասունանում ազգի բոլոր ուժերը համախմբելու և միևնույն թիրախին միասնաբար հարվածելու ձգտումը: Հաշվի էր առնված, որ գաղափարական տարակարծությունները, ներազգային հակադրությունների ցանկացած սրում խիստ բացասաբար են ազդելու ազատագրական պայքարի վրա:

գ. Գործունեությունը: Հնչակյան կուսակցության գործունեության առաջին շրջանը (1887-1896) կարելի է բաժանել երեք հիմնական փուլերի. ա) կուսակցության հիմնադրման շրջան (1887-1890), բ) հեղափոխական զինված պայքարի ժամանակաշրջան (1890-1895), գ) պառակտման տարիներ (1895-1896):

Գործունեության առաջին տարիներին կուսակցության հիմնական խնդիրն էր կազմակերպական կառույցի ստեղծումն ու ազատագրական զինված պայքարի ծավալումը Արևմտյան Հայաստանում և Կիլիկիայում: Այս առումով հատկապես կարևորվում էր «Հնչակ» թերթի կանոնավոր հրատարակումն ու գաղափարական այն խոսքը, որ թերթը տանելու էր դեպի ժողովուրդ: Մեծագույն դժվարությամբ Նազարբեկյանին, Ղարաջյանին և Խանազատին հաջողվում էր աստիճանաբար ոտքի կանգնեցնել «Հնչակը», ստեղծել համակիր և թղթակցական լայն շրջանակ: Հատկապես կտրուկ էին «Հնչակի» առաջին խմբագրականները, որոնցում հստակեցվում էին աշխարհայացքային սկզբունքները, գնահատական էր տրվում Հայկական հարցում մեծ տերությունների վերաբերմունքին և այլն:

«Հնչակի» հրատարակման և տարածման ընթացքում ձևավորվում էին կազմակերպության գաղտնի ցանցի գործունեության սկզբունքները: 1888 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին հրատարակվեց կուսակցության ծրագիրը, լայն աշխատանքներ ծավալվեցին թերթի էջերում մարքսիստական-սոցիալիստական գաղափարների արծարծման առումով: Թարգմանվեցին Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը» և զգալի թվով մարքսիստական գրականություն: Միաժամանակ որոշակի գործ կատարվեց հնչակյան գաղափարները թուրքերեն լեզվով տարածելու ուղղությամբ: Կարևորվում էր համիդյան վարչակարգի տապալման և օսմանյան աշխատավորների ընդհանուր ճակատի կազմակերպման անհրաժեշտությունը: Սակայն թերթի առանցքային հարցը մնում էր Թուրքահայաստանի խնդիրը:

Կուսակցությունն իր առարկայական գործունեության ծավալման հենակետ ընտրեց Կ. Պոլիսը: Մեկ տարվա ընթացքում այստեղ ստեղծվեց շուրջ 1000 մարդ միավորող ամուր կազմակերպություն: Կարճ ժամանակ անց հնչակյան մասնաճյուղեր հիմնվեցին Մարզվանում, Թոխաթում, Յոզղաթում, Արաբկիրում, Տրապիզոնում և այլ քաղաքներում: Արևմտահայ ազատագրական պայքարի տասնյակ ճանաչված գործիչներ անդամագրվեցին նորաստեղծ կուսակցությանը՝ հիանալի հասկանալով, որ բնաջնջման ենթարկվող

ժողովուրդը զինված պայքարից բացի այլընտրանք չունի: Այս գործիչները նոր որակ հաղորդեցին կուսակցության գործունեությանը՝ հնչակյան մտածելակերպի և աշխարհայացքի մեջ մտցնելով հարազատ հողի վրա պայքար սկսած կազմակերպությանը բնորոշ նոր երանգներ:

Թերևս այս սկզբնական տարիներին էր, որ առաջացավ առաջին անջրպետը՝ դեռևս չգիտակցված տարբերակումը Եվրոպայում գործող հնչակյան կենտրոնի և տեղական կազմակերպությունների միջև:

1890 թ. հուլիսի 15-ին Կ. Պոլսի Գում Գափու թաղամասում կազմակերպված հայտնի ցույցը բացում էր հնչակյան կուսակցության գործունեության նոր փուլը:

Այս ցույցով, փաստորեն, հնչակյաններն ավետում էին հայրենիքում կազմակերպորեն ընձյուղվելու և բռնատիրության դեմ բացահայտ հեղափոխական պայքար ծավալելու սկիզբը: Ցույցը բացահայտեց հնչակյան գործելակերպի կարևոր մարտավարություններից մեկը. զանգվածային և հախտուն ելույթներով Հայկական հարցի վրա հրավիրել եվրոպական տերությունների ուշադրությունը՝ պահանջելով բարենորոգումների գործադրում: Բռնությունների և ջարդերի ալիքի տարածմանը զուգընթաց՝ հնչակյան կենտրոնն աստիճանաբար պայքարի այս ձևը մարտավարությունից վերածեց ռազմավարության՝ Արևմտահայաստանում ժողովրդական ապստամբություն կազմակերպելու ծրագրային դրույթը հանգեցնելով հիմնականում ցուցական, եվրոպական միջամտություն ակնկալող, չնախատեսված ելույթների անընդհատ շարքի:

Սրան հակառակ՝ Կիլիկիայում, Արևմտյան Հայաստանում գործող հեղափոխականների մի ամբողջ խումբ տարիների համառ աշխատանքով քայլ առ քայլ ձևավորում էր հնչակյան տեղական կոմիտեները, ժողովրդին նախապատրաստում պայքարի բարձրագույն ձևին: Կիլիկիայում, օրինակ, հսկայական էր Ժիրայր Պոյաճյանի ազդեցությունը: Նրա շուրջն էր համախմբվում կովող երիտասարդության և մտավորականության կարող կորիզը: Սասունում գործում էր Միհրան Տամատյանը, որի ջանքերով հաջողվեց հարթել լեռնականների միջև առկա տարաձայնությունները և նրանց կազմակերպել պայքարելու քուրդ հարստահարիչների դեմ:

Հնչակյան կուսակցությանը ծանր հարված հասցվեց 1893 թ., երբ ձերբակալվեց և կախաղան բարձրացվեց Ժիրայր Պոյաճյանը, բանտարկվեց Միհրան Տամատյանը: Դեպքերի գահավեժ զարգացումը հրամայաբար պահանջում էին ուժերի համախմբում և առավել լուրջ գործողությունների ծավալում:

Հնչակյան կուսակցությունը նշանակալից դեր խաղաց 1890-ական թվականների ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ: Բայց ընդհանուր ժողովրդական ապստամբություն կազմակերպելու և եվրոպական երկրների միջամտությամբ բարենորոգումներ անցկացնելու հնչակյան ծրագրերը ձախողվեցին:

Կուսակցության մեջ հասունանում էր ներքին դժգոհություն ղեկավար մարմնի գործունեությունից: Ա. Նազարբեկյանի գլխավորած կենտրոնը մեղադրվում էր ազատագրական լուրջ պայքար կազմակերպելու անկարողության, անիմաստ և հրահրիչ խմբագրականներով ու գործունեությամբ սուլթանին նախահարձակ լինելու հնարավորություն ընձեռելու, ազգային-ազատագրական խնդիրները սոցիալիստական գաղափարախոսությանը ստորադասելու մեջ: Հիմնական քննադատությունը գալիս էր արևմտահայ գործիչներից և երկրում գործող կազմակերպություններից, որոնք պահանջում էին վերանայել կուսակցության ծրագիրը և այնտեղից բացառել սոցիալիզմի հատվածը՝ պահպանելով միայն մոտակա նպատակի՝ ազգային-ազատագրական խնդիրների բաժինը: 1896 թ. օգոստոսին Լոնդոնում գումարված համագումարում հականազարբեկյան թևը վճռականորեն դեմ արտահայտվեց ծրագրում սոցիալիզմին վերաբերող մասի պահպանմանը, իսկ երկու տարի անց՝ 1898 թ., Ալեքսանդրիայի համաժողովում ազգային այդ թևը հռչակեց նոր՝ Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ծնունդը: Հետագա փորձերը՝ ձևավորելու նոր Կենտրոն և վերականգնելու կուսակցության միասնությունը, դատապարտված էին ձախողման:

ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ

ա. Ձևավորումը: Դեռ Հնչակյան կուսակցության պառակտումից մի քանի տարի առաջ՝ 1890 թվականին, հայ հեղափոխական շարժումը նշանավորվեց ազգային նոր կուսակցության՝ Հայ հեղափոխականների դաշնակցության հիմնադրումով: Կուսակցության ձևավորումը կովկասահայ հեղափոխական մտքի բազմազանության, տեսակետների ու գաղափարների հակադրության և ընդհանուր թշնամու դեմ համատեղ գործելու բարդ ու երկարատև գործընթացի արդյունք էր:

1880-ական թթ. վերջերից Օսմանյան կայսրությունում սկսված հայության բնաջնջման քաղաքականությունն ու դրան ի պատասխան բռնկված հայոց զինված ազատագրական պայքարը մեծ արձագանք էր գտնում կովկասահայ երիտասարդության ու մտավորականության լայն շրջաններում: Հայ ազգային հեղափոխական կազմակերպությունների, ապա կուսակցությունների ծավալված գործունեությունը, 1890 թ. Կուկուկյանի արշավանքը, Կարնո և Գուլ Գափուի ցույցերի վերաբերյալ Կովկաս հասնող լուրերն էլ ավելի հրամայական էին դարձնում արևելահայության կազմակերպման, հեղափոխական բոլոր ուղղությունները մեկ նպատակի ուղղորդելու ձգտումը: Միքայել Վարանդյանը մեզ է փոխանցել ընդհանուր մթնոլորտի տրամադրությունը. «Թիֆլիզը և զավառը արտակարգ իրարանցումի մեջ էին: Ձեռքե ձեռք կանցնեին գաղտնի հրատարակությունները - արտասահմանեն ստացվող «Արմենիա»-ի հազվագյուտ թիվերը, արգիլված Ռուսաստանի մեջ, «Հնչակը», նույնպես արգիլված: Ձեռքե ձեռք կանցնեին և Պետերբուրգի հայ ուսանողներու կարմիր բրոշյուրները, որոնց մեջ կը պատմվեին բուլղար, հույն ապստամբներու - սարկավազ Լևակիներու և Բոցարիսներու - դավադրական և ռազմական սխրագործությունները: Բայց ամենեն ուժով կը զարնեին կովկասահայոց սրտին ու մտքին Թուրքահայաստանեն տեղացող սարսեցուցիչ լուրերը»:

Թիֆլիսի հայ ազատագրական խմբակների վրա մեծ էր ինչպես ազգայնական, այնպես էլ նարոդնիկական և ընկերվարական գաղափարների ազդեցությունը: Հիմնականում ռուսական հեղափոխական շրջանակների բովով էին անցել նաև «Երիտասարդ Հայաստան» կազմակերպության ղեկավարները՝ Քրիստափոր Միքայելյանն ու Սիմոն Զավարյանը: Թիֆլիսի «Յուժնիե նոմերա» հյուրանոցում հավաքվող խմբակը փաստորեն դառնում էր երկրամասի հեղափոխական մտքի կարևորագույն մի բևեռ, որին հակադրված էին ազգայնականները, սրանք հավաքվում էին «Սևեռնիե նոմերա» հյուրանոցում՝ Կոստանդին Խատիսյանի գլխավորությամբ: Խաչատուր Մալումյանի շուրջն էին համախմբված «Մշակի» ուղղության հետևորդները, ազդեցության առանձին ոլորտ էին զբաղեցնում հնչակյանները:

Այս գաղափարական և քաղաքական այլակարծության մթնոլորտում կար միավորող մի նպատակ՝ Արևմտահայաստանի հարցի լուծումը: Օդում սավառնում էր բոլոր հայ հեղափոխականներին մեկ դրոշի ներքո համախմբելու գաղափարը:

Արդեն 1889 թ. աշնանից Քրիստափոր Միքայելյանի, ապա Սիմոն Զավարյանի ջանքերով սկսվեցին միավորիչ ժողովները: Ծանր բանավեճերով և գաղափարական տարակարծություններով առլեցուն հավաքների ընթացքում ի հայտ եկան Քրիստափոր Միքայելյանի ակնհայտ կազմակերպչական կարողությունները: Իր հուշերում Ս. Վրացյանը գրել է. «Քրիստափորն իր անկեղծ ու անսահման հավատով դեպի նոր գործը, հզոր իմացականությամբ, կուռ տրամաբանությամբ ու հուժկու կամքով, ծով լայնախոհությամբ ու մարդոց հոգիները գերելու ուժով, կարողացավ հաշտեցնել ու միացնել այլազան հոսանքներն ու ձգտումները և հիմք դնել մի մեծ կազմակերպության՝ մեծ գործի համար»:

Հիմնական տարակարծությունները երեք կարևորագույն խնդիրների՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության, սոցիալիզմի և կազմակերպական կառույցի ձևի շուրջն էին:

Ի տարբերություն հնչակյանների, որոնք դրել էին Հայաստանի անկախության հարցը և անգամ հաստատագրում էին ապագա պետության սոցիալիստական վարչաձևը, խմբերի մի զգալի մասը հակված էր որպես նպատակ հռչակել Ներսես Վարժապետյանի ծրագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանի վեց նահանգների երաշխավորված ինքնավարությունը: Մեծամասնությունը միակարծիք էր նաև ապագա պետականության սուկ ընդհանուր ուրվագիծ տալու հարցում:

Սոցիալիզմի խնդրում հիմնական հակասությունը «հյուսիսայինների» և «հարավայինների» միջև էին: Կոստանդին Խատիայանի կողմնակիցները կողմ էին հարցն ընդհանրապես չարժարժել՝ գտնելով, որ հակառակ պարագայում հնարավոր չի լինի համախմբել ողջ ազգը ընդհանուր նպատակի շուրջ: Հնչակյանների նույնքան անզիջում հակառակ կեցվածքը փորձում էին մեղմել միջանկյալ ելք որոնող Քրիստափորն ու Զավարյանը:

Կազմակերպության ձևի ընտրության մեջ, ի տարբերություն կենտրոնացման սկզբունքի, Միմոն Զավարյանն առաջ էր քաշում ապակենտրոնացման ձևը՝ տեղական լայն նախաձեռնության իրավունքներով:

Հիմնական տարաձայնություններից զատ կային նաև նոր կազմակերպության անվան, նրա ղեկավար մարմինների նստավայրի, պաշտոնաթերթի հրատարակման և այլ գործնական խնդիրներ:

Ի վերջո, 1890 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին աշխատանքներն ավարտվեցին և առանց բացառության բոլոր կողմերը միաձայնությամբ հաստուկ մանիֆեստով հռչակեցին նոր կուսակցության ծնունդը, որը ստացավ Հայ հեղափոխականների դաշնակցություն անունը: Ընդունվեց կուսակցության մանիֆեստը, իսկ ծրագրի և կազմակերպական կանոնների մշակումը թողնվեց ապագայում գումարվելիք ընդհանուր ժողովին: Որոշվեց կուսակցությունը կառուցել կենտրոնացման սկզբունքով և ընտրվեց Կենտրոնական վարչություն հետևյալ կազմով՝ Քրիստափոր Միքայելյան, Միմոն Զավարյան, Հովհաննես Լոռիս-Մելիքյան, Աբրահամ Դաստակյան, Լևոն Սարգսյան: Կազմակերպության կենտրոնավայր ընտրվեց Տրապիզոնը: Որոշվեց ունենալ երկու պաշտոնաթերթ՝ «Հնչակն» ու «Դրոշակը»: Առաջինին, որը հրատարակվում էր Ժնևում, վերապահվում էր տեսաբանական խնդիրների արձարծումը, իսկ Թիֆլիսում հրատարակվող «Դրոշակ» շաբաթաթերթը կոչված էր քարոզելու հեղափոխական պայքար ժողովրդի մեջ: Երկու այդ թերթերի խմբագրակազմերի խնդիրը ևս թողնվեց լուծելու հետագայում՝ բանակցությունների միջոցով:

Մանիֆեստում փաստորեն արձարծվում էր մեկ կոնկրետ նպատակ. արևմտահայությունը կենաց և մահու պայքարի մեջ է և նորաստեղծ կազմակերպությունը միավորելու է իր բոլոր ուժերը կոիվր ղեկավարելու համար: «Հայոց հարցի վճռի հետաձգելը այլևս անկարելի է,- նշվում էր փաստաթղթում: Այսպիսի մի պատմական ճգնաժամի միջոցին առաջին հարցը, որ պետք է զբաղեցնի ամեն մի լուրջ հայրենասերի՝ դա բոլոր հեղափոխական ուժերի միության և դաշնակցության հարցն է: Այդ հեղափոխական գաղափարի դրոշակակիրն է «Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունը», որ սրանով դիմում է բոլոր հայերին և հրավիրում է կանգնել մի դրոշակի տակ»:

ՀՀԴ-ն թեև նոր է հանդես գալիս իբրև կազմակերպություն, բայց նա վաղուց գործող խմբերի միություն էր: «Դաշնակցությունը»,- ասված էր մանիֆեստում,- ձգտելու է միացնել բոլոր ուժերը՝ կապելով իր հետ բոլոր կենտրոնները: Նպատակ դնելով Թուրքաց Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական ազատությունը՝ «Դաշնակցությունը» մտել է այն կովի մեջ, որ սկսել է ինքը՝ ժողովուրդը տաճկաց կառավարության դեմ՝ ուխտելով մինչև արյան վերջին կաթիլը կովել հայրենիքի ազատության համար»:

Այնուհանդերձ, փոխզիջումներով համախմբված կազմակերպությունը հաջորդ տարվա ընթացքում արդեն լուրջ ճեղքեր տվեց: Նախ ձերբակալվեցին (1891 թ. գարուն) նրա հիմնադիր կարևորագույն ղեմքերից երկուսը Միմոն Զավարյանն ու Քրիստափոր Միքայելյանը: Այնուհետև չհաջողվեց գաղափարի շուրջ համախմբել Թիֆլիսի խմբակների մի մասին ու հնչակյաններին: 1891 թ. մայիսին հնչակյան կուսակցությունը պաշտոնական

հայտարարությամբ դուրս եկավ Հայ հեղափոխականների դաշնակցությունից, ինքնամեկուսացան մշակականները՝ Խաչատուր Մալումյանի, և «Ֆրակցիա» անվանյալ խմբակը՝ Կոստանդին Խատիսյանի գլխավորությամբ: Հստակ գաղափարական հիմքի և կազմակերպական կանոնների բացակայության պայմաններում հեղափոխական կառույցի աշխատանքները ենթարկվեցին ձախողման:

Միայն 1891 թ. սկզբներին աքսորից վերադարձած Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) ջանքերի շնորհիվ էր, որ հնարավոր դարձավ ստեղծել որոշակի հենարան՝ ի դեմս մարտական-հեղափոխական ակտիվ գործունեություն ծավալող խմբերի: Կենսունակ և ազատագրական պայքարի բովում ներառված այս խմբերը 1892 թ. սկզբներին պահանջեցին գումարել կազմակերպության ընդհանուր ժողով և նոր սկզբունքներով վերակառուցել այն: Ռոստոմից բացի, ընդհանուր ժողովի գումարման նախաձեռնողներից էին Հոնան Դավթյանն ու Տիգրան Օքոյանը: Վերջիններիս խմբագրությամբ կազմվեց ընդհանուր ժողովի հրավեր-ծրագիր հայ հեղափոխականներին՝ հետևյալ օրակարգային հարցերով. ա) հեղափոխության նպատակը, բ) կազմակերպությունը, գ) միջոց-տակտիկան:

1892 թ. աշնանը Թիֆլիսում գաղտնի պայմաններում գումարվեց Դաշնակցության առաջին ընդհանուր ժողովը: Ռոստոմի վկայությամբ ժողովն ուներ խորհրդակցական բնույթ: Մտքերի փոխանակության ընթացքում բոլոր այն հարցերը, որ դրվում էին քննության, ենթարկվում էին վիճաբանության այնքան ժամանակ, մինչև բոլորը համաձայնվում էին հարցի այս կամ այն վերջնական ձևակերպմանը, ոչ մի հարց չէր ենթարկվում քվեարկության. դրանք բոլորն ընդունվում էին միաձայն հավանությամբ: Ժողովը փոփոխեց կուսակցության անվանումը՝ Հայ հեղափոխականների դաշնակցության փոխարեն՝ Հայ հեղափոխական դաշնակցություն (ՀՀԴ): Վերածվելով միաձույլ կազմակերպության՝ նա ընդունեց իր ծրագիր-կանոնագիրը, որը Ռոստոմի հավելված-ներածականով հրատարակվեց կուսակցության պաշտոնաթերթում:

բ. Ծրագիրը և կառուցվածքը: Առաջին ընդհանուր ժողովի հաստատած ծրագիր-կանոնադրությունը կազմված էր երեք մասից՝ նպատակ, միջոցներ, կազմակերպություն:

Ծրագրի ներածականը սկսվում էր ժամանակի սոցիալիստական գաղափարախոսությանը բնորոշ մուտքով, բայց միաժամանակ շեշտվում էր, որ «Մեր ձգտումն է, որ մեր ծրագիրը կենսական լինի. մեր ուշադրությունը գլխավորապես կենտրոնացած է մեր երկրի ներկա դրության վրա ...»: Այնուհետև ներկայացվում էր հայ ժողովրդի ծանր վիճակը Թուրքիայում, անդրադարձ էր կատարվում օսմանահպատակ մյուս ճնշված ժողովուրդների ճակատագրին: Բուն ծրագիրը սկսվում էր «Նպատակ» բաժնով, ուր հստակորեն նշվում էր. «ՀՀԴ նպատակն է ապստամբության միջոցով Տաճկահայաստանում ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատություն»: Առավել հստակեցնելով ազատություն հասկացությունը՝ ծրագիրը նրբորեն շրջանցում էր անկախության հիմնախնդիրը՝ շեշտադրում կատարելով արևմտահայության պայմաններից բխող իրական արդյունքներ ձեռք բերելու ռազմավարության վրա: Հայաստանի ապագա կառավարման համակարգի համար խնդիր էր դրվում հասնել ժողովրդավարական ընտրական և կառավարման ձևերի, խոսքի, հավաքների, խղճի ազատությունների հաստատմանը: Մեծ ուշադրություն էր հատկացվում սոցիալական ու տնտեսական պահանջներին (կյանքի ու գույքի ապահովություն, ուսման իրավունք, հողի արդար բաշխում և վերաբաշխում, պրոգրեսիվ հարկային քաղաքականություն և այլն): «Դրոշակում» հրապարակված «Այբ ու Բեն» խորագրով ծրագրային հոդվածաշարով և հետագայում մի շարք այլ հրապարակումներով կուսակցության գաղափարախոսները առավել հստակեցրին բացահայտ անկախության պահանջ չառաջադրելու իրատեսական մարտավարությունը: Մշակվեց աստիճանական ձեռքբերումների ուղին, այսինքն՝ հանգրվանային հաջողությունների ամրագրման միջոցով ազգը հարատև պայքարի ճանապարհով շարժել դեպի հիմնական նպատակ:

Է՛լ ավելի հստակ էր սահմանված «Միջոցներ» բաժինը, ուր ներկայացված էր հեղափոխական-ազատագրական պայքար մղող կուսակցության մարտավարական զինանոցը:

Ծրագրում նշվում էր. «Հ. Հ. Դաշնակցությունը ապստամբության միջոցով իր նպատակին հասնելու համար կկազմակերպի հեղափոխական խմբեր, որոնք կառավարության դեմ անընդհատ և զորեղ կռիվ կմղեն այն ընդհանուր պայմաններում դեմ, որոնցմե նեղված են միևնույն ժամանակ թե՛ հայ և թե՛ օտար տարրերը (ասորիները, եզդիները, քրդերուն մեկ մասը, խաղաղ թուրքերը և այլն)»: Խմբերն իրենց պայքարում կիրառելու էին հետևյալ միջոցները:

1. Մղել Դաշնակցության գլխավոր սկզբունքների և խնդիրների քարոզչություն, 2. Կազմակերպել և աշխատել մարտական խմբերի հետ, 3. Գործով, խոսքով, բոլոր միջոցներով բարձրացնել ժողովրդի ոգին և ակտիվությունը, 4. Անել ամեն ինչ ժողովրդին զինելու համար, 5. Կազմակերպել հեղափոխական կոմիտեներ, 6. Հետագոտել ժողովրդի և Երկրի վիճակը՝ տեղյակ պահելով Դաշնակցության կենտրոնական մարմիններին, 7. Կազմակերպել տարածքային ֆինանսական շրջաններ, 8. Ահաբեկել կառավարության առավել զազանաբարո պաշտոնյաներին, մատնիչներին ու դավաճաններին, 9. Խաղաղ ժողովրդին պաշտպանել ավազակային հարձակումներից, 10. Ճանապարհներ հաստատել՝ մարդիկ և զենք տեղափոխելու համար, 11. Հարկ եղած դեպքում կառավարության հիմնարկները ենթարկել ավերումների:

Սա փաստորեն թուրքական բռնատիրության դեմ պարտիզանական կռիվ սկսելու ծրագիր էր, որը բխում էր Արևմտյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում նախորդ տարիների զինված պայքարի, ֆիդայական կռիվների ծավալման և կրած անհաջողությունների փորձից:

Ընդհանուր ժողովի գումարումից մեկ տարի առաջ «Դրոշակի» խմբագրականներից մեկում հիմնավորված էր պարտիզանական պատերազմի անհրաժեշտությունը արևմտահայության շրջանում: Այնտեղ մասնավորապես նշված էր, որ ամեն մի քաղաքական կուսակցություն, գաղափարի համար կռիվ սկսելով, կարող է հաջողության հույս ունենալ միայն այն ժամանակ, երբ կան հետևյալ երկու անհրաժեշտ պայմանները.

1. Եթե ժողովուրդը, որի շահերի համար մղվում է կռիվը, հասկանում է այդ կռիվի անհրաժեշտ լինելը և մասնակցում է այդ կռիվին թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի կերպով, գոնե, ի դեմս յուր ամենալավ ներկայացուցիչների:

2. Եթե կռիվի համար ընտրված են այնպիսի նպատակահարմար ձևեր և միջոցներ, որոնք բոլորովին համապատասխան են ներկա իրականության և պատմական բոլոր պահանջած պայմաններին:

Նման խնդիրներ դնող կուսակցության համար, բնականաբար, պիտի առանձնապես կարևորվեին կարգապահության և կառույցի հետ առնչվող հիմնահարցերը:

Ծրագրի «Կազմակերպություն» բաժինը առավել արմատական փոփոխությունների համակարգ էր նախատեսում: Կուսակցության հիմնադրումից ի վեր գործիչների մի հեղինակավոր խումբ (Սիմոն Զավարյան, Հոնան Դավթյան և ուրիշներ) պահանջում էր կառույցում կիրառել գաղափարական կենտրոնացման և կազմակերպական ապակենտրոնացման սկզբունքը: Դա հիմնավորվում էր ինչպես հայության բաժանվածության և աշխարհասփյուռ լինելու հանգամանքով, այնպես էլ ազատագրական պայքարի՝ մեկ կենտրոնից ղեկավարվելու պարագայում առաջացող բազմաթիվ դժվարությունները դիմագրավելու անհրաժեշտությամբ: Երկու տարվա կազմակերպչական աշխատանքների փորձը ևս գալիս էր հաստատելու նման հիմքով կառույց ստեղծելու անհրաժեշտությունը: Ընդհանուր ժողովի թերևս կարևորագույն ձեռքբերումը կարելի է համարել ապակենտրոնացման ձևի որդեգրումը: Խումբ - Կոմիտե - Կենտրոնական Կոմիտե - Բյուրո շղթայի յուրաքանչյուր օղակի ինքնուրույնությունը մեծացնում էր կուսակցության սկզբնական օղակների դերակատարումը, ապահովում առավելագույն ճկունություն և դիմացկունություն: Մուլթանական բռնատիրության պայմաններում այն տեղական

կազմակերպություններին հնարավորություն էր տալիս արագորեն կողմնորոշվել բարդ իրավիճակներում և ձեռք առնել անհրաժեշտ քայլեր:

գ. Գործունեությունը: Նորաստեղծ կուսակցությունն իր գործունեության մեջ շեշտը դնում էր թուրքական բռնակալության դեմ զինված պայքար կազմակերպելու և հայության մյուս հատվածներին դրա շուրջ համախմբելու աշխատանքների վրա:

Ընդհանուր ժողովից անմիջապես հետո ընկած ժամանակաշրջանը (1892-1895) Դաշնակցության տեղական կազմակերպությունների համար ամրապնդման և աճի տարիներ դարձան: Գործուն աշխատանքներ էին տանում Կ. Պոլսի, Տրապիզոնի, Թիֆլիսի, Ղարաբաղի, Գանձակի, Եվրոպայի հիմնական հայաշատ կենտրոնների կոմիտեներն ու կենտրոնական կոմիտեները:

1890-ականների երկրորդ կեսին հիմնական խնդիր էր համարվում Երկրի զինման աշխատանքի կազմակերպումը: Մեծ թափ ստացավ դեպի Արևմտյան Հայաստան զենքի և զինամթերքի առաքման գործը: Այդ նպատակով մշակվեց Արևմտյան Հայաստան զենք ու զինամթերք և մարտական խմբեր առաքելու ծրագիր: Երկրում ստեղծվեցին մի քանի կոմիտեներ: Տեղական կազմակերպությունները հասկապես ուժեղացան Ատրպատականի, Սուրմալուի, Կարսի սահմանամերձ շրջաններում: Որպես հենակետներ ընտրվեցին Պարսկաստանի սահմանակից շրջանները և Կարսը: Թավրիզում սկսեց գործել զինագործական արհեստանոց: Ձենքը և խմբերը կենտրոնանում էին Վասպուրականում՝ Թավրիզ-Սալմաստ-Թաղեի վանք-Վան ճանապարհով, Սասունում՝ Կարս-Բասեն-Սասուն զոնով: 1895-1896 թթ. զենք և մարտական խմբեր Երկիր ուղարկելու տարիներ էին:

Սասունի, Ջեյթունի ապստամբությունները, Բաբ Ալիի ցույցին հետևած ջարդը, Վանի ինքնապաշտպանների եղերական վախճանն ու ջարդարարական ուժերի անսանձ բռնությունները Դաշնակցությանն ստիպում էին անցնել պայքարի ավելի կտրուկ գործողությունների:

Գործունեության կարճ ժամանակի ընթացքում Դաշնակցությանը հաջողվեց Արևմտահայաստանի զինված պայքարը բարձրացնել որակական նոր աստիճանի և ձեռնամուխ լինել համազգային զինված ապստամբության կազմակերպման աշխատանքներին:

1898 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին Թիֆլիսում գումարված ՀՀԴ II ընդհանուր ժողովը, քննելով զինված պայքարի փորձը և մատնանշելով թերություններն ու բացթողումները, որոշեց նոր ուժ ու որակ հաղորդել մարտական խմբերի և ռազմամթերքի կենտրոնացման աշխատանքներին՝ համընդհանուր զինված ապստամբություն բարձրացնելու նպատակով: